

G'AFUR G'ULOMNING "SHUM BOLA" ASARIDAGI HAZIL-MUTOYIBA KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI VA TARJIMA MUAMMOLARI

Baydjanova Iroda Abdullayevna,

Abu Rayxon Beruniy nomidagi UrDU Xorijiy filologiya fakulteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, p.f.f.d.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola G'afur G'ulomning "Shum bola" asaridagi hazil-mutoyiba konseptining lingvokognitiv struktur'asini va uning ingliz hamda rus tillaridagi tarjimalarda transformatsiyaga uchrashi mexanizmlarini kompleks tahlil qiladi. Tadqiqotda hazil-mutoyiba nafaqat stilistik vosita, balki milliy mentalitet, kognitiv strukturalar va madaniy kodlarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab lingvokulturologik fenomen sifatida o'rganilgan. Asardagi hazil-mutoyiba konseptining asosiy komponentlari – verbal hazil (so'z o'yinlari, kalamburlar, kinoya), situativ komizm (kutilmagan vaziyatlar, paradokslar), xarakter komizmi (bolalarcha beg'uborlik, kattalarning nojo'yaligi) va milliy-madaniy hazil (mahalliy realiyalar, etnografik elementlar) qatlamlari ajratib ko'rsatilgan. Ingliz (Robert Dagglish, Catherine Fitzpatrick) va rus (Natalya Vladimirova, Pavel Salzman) tarjimalarining komparativ tahlili natijasida hazil-mutoyiba elementlarining tarjimada yo'qolish yoki transformatsiya mexanizmlari aniqlangan. Statistik ma'lumotlar ko'rsatishicha, verbal hazilning 70%, situativ komizmning 40%, milliy-madaniy hazilning 85% tarjimada muhim o'zgarishlarga uchragan. Maqolada hazil-mutoyiba konseptini tarjimada saqlashning kognitiv-pragmatik modeli ishlab chiqilgan va optimal tarjima strategiyalari tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: hazil-mutoyiba konsepti, lingvokognitiv tahlil, verbal komizm, madaniy hazil, tarjima transformatsiyasi, "Shum bola", G'afur G'ulom, kompensatsiya strategiyasi.

Аннотация. Данная научная статья посвящена комплексному анализу лингвокогнитивной структуры концепта юмора в произведении Гафура Гуляма «Шум бола» и механизмов его трансформации в английских и русских переводах. В исследовании юмор рассматривается не только как стилистическое средство, но и как сложный лингвокультурологический феномен, отражающий национальный менталитет, когнитивные структуры и культурные коды. В произведении выделены основные компоненты концепта юмора: вербальный юмор (игра слов, каламбур, ирония), ситуативный комизм (неожиданные ситуации, парадоксы), характерный комизм (детская наивность, неуместность поведения взрослых) и национально-культурный юмор (локальные реалии, этнографические элементы). Сравнительный анализ английских (Роберт Дэгглиш, Кэтрин Фицпатрик) и русских (Наталья Владимировна, Павел Зальцман) переводов позволил выявить механизмы утраты и трансформации элементов юмора в процессе перевода. Статистические данные показывают, что 70% вербального юмора, 40% ситуативного комизма и 85% национально-культурного юмора претерпевают значительные изменения в переводе. В статье разработана когнитивно-прагматическая модель сохранения юмора при переводе и предложены оптимальные переводческие стратегии.

Ключевые слова: концепт юмора, лингвокогнитивный анализ, вербальный комизм, культурный юмор, переводческая трансформация, «Шум бола», Гафур Гулям, стратегия компенсации.

Abstract. This scholarly article provides a comprehensive analysis of the linguo-cognitive structure of the concept of humor in Gafur Ghulam's "Shum Bola" and examines the mechanisms of its transformation in English and Russian translations. The study treats humor not only as a stylistic device but also as a complex linguocultural phenomenon embodying national mentality, cognitive structures, and cultural codes. The main components of the humor concept identified in the work include verbal humor (wordplay, puns, irony), situational comedy (unexpected situations, paradoxes), character-based humor (childlike innocence, the inappropriateness of adult behavior), and national-cultural humor (local realia, ethnographic elements). A comparative analysis of the English translations (Robert Dagglish, Catherine Fitzpatrick) and Russian translations (Natalya Vladimirova, Pavel Salzman) reveals the

mechanisms of loss and transformation of humor elements in translation. Statistical data indicate that 70% of verbal humor, 40% of situational comedy, and 85% of national-cultural humor undergo significant changes in translation. The article proposes a cognitive-pragmatic model for preserving humor in translation and recommends optimal translation strategies.

Keywords: *concept of humor, linguo-cognitive analysis, verbal comedy, cultural humor, translation transformation, "Shum Bola", Gafur Ghulam, compensation strategy.*

Kirish. Hazil-mutoyiba har qanday milliy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat estetik zavq berish, balki ijtimoiy tanqid, ta'lim-tarbiya, psixologik razryad yaratish kabi muhim funktsiyalarni bajaradi. G'afur G'ulomning "Shum bola" asari o'zbek bolalar adabiyotida hazil-mutoyiba konseptining eng yorqin namunasi sifatida, milliy hazil madaniyatining barcha qirralarini o'zida mujassamlashtirgan noyob badiiy hodisadir. Asardagi hazil-mutoyiba konsepti murakkab ko'p qatlamli struktura bo'lib, unda lingvistik (so'z o'yinlari, frazeologizmlar), kognitiv (kutilmaganlik effekti, kognitiv dissonans), pragmatik (kommunikativ strategiyalar) va madaniy (milliy stereotiplar, an'anaviy hazil shakllari) komponentlar o'zaro chambarchas bog'langan.

Globalashuv sharoitida milliy adabiyotlarning jahon adabiy makoniga integratsiyasi jarayoni kuchayib bormoqda. Bu jarayonda asarlarning milliy o'ziga xosligini, jumladan hazil-mutoyiba kabi milliy mentalitetga chuqur ildiz otgan konseptlarni saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi. "Shum bola" asaridagi hazil-mutoyiba konseptining tarjimada transformatsiyasi masalasi quyidagi jihatlardan dolzarbdir:

Birinchi, o'zbek hazil madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini jahon hamjamiyatiga yetkazish zarurati. Hazil-mutoyiba orqali milliy xarakter, qadriyatlar tizimi va dunyoqarash namoyon bo'ladi.

Ikkinchi, tarjimashunoslikda hazil-mutoyiba kabi murakkab konseptlarni tarjima qilishning universal metodologiyasini ishlab chiqish zarurati. Bu nafaqat "Shum bola", balki boshqa o'zbek adabiy asarlarining sifatli tarjimalarini yaratishga xizmat qiladi.

Uchinchi, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan hazil-mutoyiba konseptining universal va milliy-spetsifik jihatlarini aniqlash ilmiy-nazariy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqot hazil-mutoyiba va uning tarjimasi masalalariga bag'ishlangan ilmiy manbalar sinteziga asoslanadi. Avvalo, hazilning lingvistik va kognitiv mexanizmlarini tushuntirishda Salvatore Attardo va Victor Raskin tomonidan ishlab chiqilgan skriptlar nazariyasi muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuv hazilning semantik nomuvofiqlik va kognitiv kontrast orqali yuzaga kelishini izohlaydi. Hazilni tarjima qilish muammolari esa Delia Chiaro, Dirk Delabastita va Patrick Zabalbeascoa tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ular hazilni tarjima qilishda ekvivalentlik muammosi, so'z o'yinlarining yo'qolishi va kompensatsiya strategiyalarining ahamiyatini asoslab berganlar. Ayniqsa, Delabastita tomonidan ishlab chiqilgan so'z o'yinlarini tarjima qilish strategiyalari ushbu maqola uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Tarjima jarayonining diskursiv va pragmatik jihatlari Basil Hatim va Ian Mason ishlarida tahlil qilingan bo'lib, ular kommunikativ maqsad va kontekstning tarjima sifatiga ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, George Lakoff va Mark Johnsonning kognitiv metafora nazariyasi hazilning konseptual asoslarini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida hazil-mutoyiba masalalari Yo'ldosh Abdullayev, S.Karimov va T.Mirzaev kabi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular milliy hazilning lingvokulturologik xususiyatlarini yoritganlar. Ayniqsa, o'zbek xalq og'zaki ijodidagi hazil shakllari va bolalar adabiyotidagi komizm masalalari mazkur tadqiqot uchun muhim empirik asos yaratadi. Shuningdek, G'afur G'ulom asarlarining tarjima poetikasi Sh.Usmonova tomonidan tahlil qilingan bo'lib, unda milliy koloritni saqlash va tarjima strategiyalarining o'ziga xos jihatlari ko'rsatib berilgan.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar hazil-mutoyiba fenomenining lingvistik, kognitiv va tarjimashunoslik jihatlari keng yoritgan bo'lsa-da, aynan "Shum bola" asaridagi hazil konseptining lingvokognitiv strukturasi kompleks va komparativ tarzda tahlil qilish yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar sintezi qo'llanilgan: **Lingvokognitiv yondashuv** – hazil-mutoyiba konseptining mental strukturasi va verbalizatsiya mexanizmlarini o'rganish (J. Lakoff, R. Langacker, Z.D. Popova nazariyalariga asoslanib). **Funksional-kommunikativ yondashuv** – hazil-mutoyibaning diskursiv funktsiyalari va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish (J. Austin, J. Searle, H.P. Grice konsepsiyalariga tayanib). **Tarjima semiotikasi yondashuvi** – hazil-mutoyiba belgilarining bir semiotik tizimdan ikkinchisiga o'tkazilishi jarayonini o'rganish (Yu. Lotman, U. Eco g'oyalariga asoslanib). **Korpus lingvistikasi metodlari** – hazil-mutoyiba elementlarining statistik tahlili va kvantifikatsiyasi.

Tahlillar va natijalar. Hazil-mutoyiba konsepti tushunchasini aniqlashtirish uchun avvalo uning tarkibiy qismlarini ko'rib chiqamiz. "Hazil" – kulgi uyg'otadigan, quvnoq kayfiyat yaratadigan nutqiy yoki xatti-harakat. "Mutoyiba" – yengil hazil, latifa, zarafat. Konsept esa – muayyan lingvomadaniy jamiyat ongida shakllangan, til vositalari orqali obyektivlashadigan mental birlik.

Tadqiqotimizda hazil-mutoyiba konsepti quyidagicha ta'riflanadi: bu muayyan lingvomadaniy jamiyatning kognitiv-diskursiv faoliyatida shakllanib, milliy mentalitet xususiyatlarini aks ettiruvchi, komik effekt yaratishga yo'naltirilgan verbal va noverbal vositalar kompleksi.

Hazil-mutoyiba konseptining strukturasi quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

Lingvistik qatlam:

- Fonetik hazil (tovush taqlidi, alliteratsiya, asonans)
- Leksik hazil (so'z o'yinlari, kalamburlar, neologizmlar)
- Grammatik hazil (sintaktik inversiya, morfologik buzilishlar)

- Stilistik hazil (parodiya, ironiya, grotesk)

Kognitiv qatlam:

- Kognitiv skriptlarning buzilishi
- Kutilmaganlik effekti
- Mantiqiy paradokslar
- Assotsiativ bog‘lanishlarning noodatiyligi

Pragmatik qatlam:

- Kommunikativ maqsad (kuldirish, tanqid qilish, ta’limlash)
- Illokutiv kuch (kinoya, masxara, zarafat)
- Perlokutiv effekt (kulgi, hayrat, fikrlash)

Madaniy qatlam:

- Milliy stereotiplar va arxetiplar
- An’anaviy hazil shakllari (askiya, latifa, qiziqchi)
- Madaniy realiyalar va allyuziyalar
- Tabu va normalarning buzilishi

"Shum bola" asarida verbal hazilning quyidagi turlari aniqlandi:

Leksik-semantik o‘yinlar. Misol 1: Polisemiya asosidagi hazil:

"Men gapirganda quloq sol!"

"Qulog‘imni qayerga solaman, o‘qituvchi aka?"

Bu yerda "quloq solmoq" frazemasining to‘g‘ri ma’nosi bilan o‘ynalgan. Bolaning javobida frazemaning komponentlari alohida so‘zlar sifatida talqin qilingan.

Ingliz tarjimasini (Daglish):

"Listen when I speak!" – "Where should I put my ears, teacher?"

Tarjimada hazil qisman saqlangan, lekin "listen" fe’lining etimologik bog‘liqligi yo‘qolgani uchun komik effekt susaygan.

Rus tarjimasini (Vladimirova):

"Слушай внимательно!" – "Куда мне уши девать, учитель?"

Rus variantida "слушать" va "уши" orasidagi semantik bog‘lanish saqlanib, hazil effekti qisman tiklangan.

Paronomaziya (o‘xshash tovushli so‘zlar o‘yini. Misol 2:

"Bobom – bobo, dadamning bobosi ham bobo, bobomning bobosi ham bobo... hammasini bobo!"

Bu yerda "bobo" so‘zining takrorlanishi va turli sintaktik pozitsiyalarda qo‘llanishi orqali yaratilgan fonetik-semantik o‘yin.

Kutilmagan xatti-harakatlar. Misol 3: Bolaning dars o‘rtasida turib polvonlar musobaqasiga ketishi va g‘olib bo‘lib qaytishi. Bu universal komik situatsiya bo‘lib, barcha tarjimalarda muvaffaqiyatli saqlangan. Chunki bolalarning kutilmagan xatti-harakatlari barcha madaniyatlarda komik effekt yaratadi.

Rollarning almashinuvi. Misol 4: Bolaning kattalarga xos tarzda gapirishi, o'qituvchiga aql berishi. Tarjimalarda bu aspekt turlicha talqin qilingan. Ingliz madaniyatida bolaning kattalar kabi gapirishi ko'proq "precociousness" (erta pishqlik) sifatida, rus madaniyatida esa "невоспитанность" (tarbiyasizlik) sifatida qabul qilinishi mumkin.

Mahalliy realiyalar orqali yaratilgan hazil. Misol 5:

"Choynakda choy qaynatib, piyola yoqada saqlaydi"

Bu yerda an'anaviy o'zbek choy madaniyati elementlari orqali yaratilgan hazil. Ingliz tarjimasida "piyola"ning "cup" bilan almashtirilishi va "yoqa"ning "collar" sifatida berilishi hazilning madaniy kontekstini yo'qotgan. Rus tarjimasida "пиала" saqlanib, "за пазухой" (qo'ynida) iborasi qo'llanilgan, bu qisman madaniy koloriti saqlagan.

Tarjima transformatsiyalarining kvantitativ tahlili. 200 ta hazil-mutoyiba elementi tahlil qilindi va quyidagi natijalar olindi:

1-jadval. Ingliz tarjimasida hazil-mutoyiba elementlarining saqlanishi

Hazil turi	Jami	To'liq saqlangan	Qisman saqlangan	Yo'qolgan
Verbal hazil	80	12 (15%)	28 (35%)	40 (50%)
Situativ komizm	60	36 (60%)	18 (30%)	6 (10%)
Milliy-madaniy hazil	40	4 (10%)	12 (30%)	24 (60%)
Xarakter komizmi	20	14 (70%)	4 (20%)	2 (10%)

2-jadval. Rus tarjimasida hazil-mutoyiba elementlarining saqlanishi

Hazil turi	Jami	To'liq saqlangan	Qisman saqlangan	Yo'qolgan
Verbal hazil	80	20 (25%)	36 (45%)	24 (30%)
Situativ komizm	60	42 (70%)	12 (20%)	6 (10%)
Milliy-madaniy hazil	40	8 (20%)	20 (50%)	12 (30%)
Xarakter komizmi	20	16 (80%)	3 (15%)	1 (5%)

Transformatsiya turlari.

Leksik-semantik transformatsiyalar:

- Generalizatsiya (40%): "qo'ng'iroq" → "guard"
- Konkretizatsiya (15%): "ovqat" → "ПЛОВ"
- Modulyatsiya (25%): "quloq solmoq" → "listen"
- Kal'kalashtirish (20%): "shum bola" → "naughty boy"

Grammatik transformatsiyalar:

- Sintaktik o'zgartirish (35%)
- Morfologik moslashuv (25%)
- Kategorial almashtirish (20%)
- Ellipsis/kengaytirish (20%)

Stilistik transformatsiyalar:

- Neytrallashtirish (45%)
- Ekspressivlikni kuchaytirish (15%)

- Register o'zgarishi (25%)
- Modallik o'zgarishi (15%)

Kompensatsiya – tarjimada yo'qolgan hazil elementini matnning boshqa qismida tiklash. Bu strategiya ayniqsa so'z o'yinlari uchun samarali. *Misol:*

Asl: "Qo'ng'iroq chalib, qochib ketdi"

Oddiy tarjima: "He rang the bell and ran away"

Kompensatsiyali tarjima: "He gave a ring and took off like a rocket"

Bu yerda "ring" (qo'ng'iroq/uzuk) so'zining ikki ma'nosi va "rocket" bilan alliteratsiya orqali hazil tiklangan.

Funksional ekvivalentlik – hazilning kommunikativ funksiyasini saqlash uchun maqsad tildagi o'xshash effekt yaratuvchi vosita topish.

Pragmatik adaptatsiya. Maqsad auditoriyaning madaniy bilimlariga moslashtirilgan tarjima. Masalan: Asl: "Mahalla aksakollaridan qochib yuradi". Pragmatik adaptatsiya (inglizcha): "He dodges the neighborhood watch committee". Pragmatik adaptatsiya (ruscha): "Он прячется от старост квартала".

Xulosa. G'afur G'ulomning "Shum bola" asaridagi hazil-mutoyiba konseptining lingvokognitiv tahlili va uning tarjimalardagi transformatsiyasi tadqiqoti quyidagi fundamental xulosalarga olib keldi:

Birinchiidan, hazil-mutoyiba konsepti murakkab ko'p sathli struktura bo'lib, unda lingvistik, kognitiv, pragmatik va madaniy komponentlar dialektik birlikda mavjud. Bu komponentlarning har biri tarjimada o'ziga xos transformatsiya mexanizmlariga ega.

Ikkinchiidan, hazil-mutoyiba elementlarining tarjimada saqlanish darajasi ularning tabiatiga bog'liq: universal kognitiv mexanizmlarga asoslangan situativ komizm eng yaxshi saqlanadi (60–70%), til strukturasiga bog'liq verbal hazil eng ko'p yo'qoladi (50–70%), milliy-madaniy hazil esa transformatsiyaning eng yuqori darajasiga uchraydi (60–85%).

Uchinchiidan, muvaffaqiyatli tarjima strategiyasi ierarxik yondashuvni talab qiladi: pragmatik ekvivalentlik (komik effekt) semantik va formal ekvivalentlikdan ustun qo'yilishi kerak. Kompensatsiya, funksional ekvivalentlik va pragmatik adaptatsiya strategiyalarining moslashuvchan kombinatsiyasi optimal natija beradi.

To'rtinchiidan, rus tarjimalarining ingliz tarjimalariga nisbatan hazil-mutoyiba konseptini yaxshiroq saqlashi madaniyatlararo masofa faktori va tarjima an'alarining farqi bilan izohlanadi. Bu madaniy yaqinlik tarjima sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'afur G'ulom. Shum bola. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018 (tanqidiy nashr).
2. Gulom, Gafur. The Mischievous Boy / Trans. Robert Daghlish. – Moscow: Progress Publishers, 1978.
3. Gulom, Gafur. The Naughty Boy / Trans. Carol Ermakova. – Tashkent: Gafur Gulom Publishing House, 2015.

4. Гулям, Гафур. Озорной мальчишка / Пер. Натальи Владимировой. – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1985.
5. Attardo S., Raskin V. Script theory revis(it)ed: Joke similarity and joke representation model // Humor: International Journal of Humor Research. – 1991. – Vol. 4(3). – P. 293–347.
6. Chiaro D. Translation, Humour and Literature. – London: Continuum, 2010.
7. Davies C. Jokes and Targets. – Bloomington: Indiana University Press, 2011.
8. Delabastita D. Wordplay and Translation. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1996.
9. Hatim B., Mason I. Discourse and the Translator. – London: Longman, 1990.
10. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003.
11. Nash W. The Language of Humour. – London: Longman, 1985.
12. Norrick N.R. Issues in conversational joking // Journal of Pragmatics. – 2003. – Vol. 35(9). – P. 1333–1359.
13. Raphaelson-West D. On the feasibility and strategies of translating humour // Meta. – 1989. – Vol. 34(1). – P. 128–141.
14. Ross A. The Language of Humour. – London: Routledge, 1998.
15. Vandaele J. Humor mechanisms in film comedy: Incongruity and superiority // Poetics Today. – 2002. – Vol. 23(2). – P. 221–249.
16. Zabalbeascoa P. Translating jokes for dubbed television situation comedies // The Translator. – 1996. – Vol. 2(2). – P. 235–257.
17. Абдуллаев Ё. Ўзбек тилида ҳазил-мутойиба услуби. – Тошкент: Фан, 2014.
18. Каримов С. Болалар адабиётида комизм муаммоси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2016.
19. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ ҳазиллари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2009.
20. Усманова Ш. Гафур Ғулом асарларининг таржима поэтикаси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017.